

LAKANOV „POVRATAK FROJDU“

Avangardna umetnička, pre svega pozorišna praksa razvila je pojam *otuđenja*, odnosno pojam *efekta otuđenja*: efekat kome treba da teži umetničko delo nije u tome da nam „učini poznatim, domaćim“ one dimenzije čovekovog bitisanja koje su nam dosad bile strane, već, naprotiv, u tome da nam „učini tuđim“, da nam otuđuje ono što nam se činilo najviše „domaće“, najviše samo po sebi razumljivo, znači: da nas istrigne iz svakodnevnog ideološkog shvatanja sebe i sveta. Tako proglašeni „šok“, „čudenje“ koje bi avangardna umetnost trebalo da izazove nije u tome što nas umetničko delo šokira svojom smelošću, nekonvencionalnošću i sličnim; avangardno delo postiže svoj cilj tek tada kada nam sama obična svakodnevnost postaje „šokantna“, „čudenja vredna“, kada se čudimo sebi samima da smo mogli tako da mislimo i živimo... Potpuno isti efekat „otuđenja“ treba podneti uz Lakanovu teoriju: treba prekinuti ne samo sa „najsvakodnevnijim“ shvatanjem govora, odnosa govora prema takozvanoj „stvarnosti“, već, i pre svega, sa najobičnijim shvatanjem same psihoanalitičke teorije i prakse.

Šta je tako reći prva „slobodna asocijacija“ koja pada na pamet prosečnom intelektualcu kad čuje reći „Frojd“ i „psihoanaliza“? Verovatno „seksualnost“ i „nesvesno“, a pri tom još ponešto o „tumačenju snova“. Da analiziramo prvo onu svakodnevnu predstavu: obično imamo posla sa varijantom poznate metafore o vrhu ledenog brega — čovekovo svesno-diskurzivno, razumsko, logično itd. mišljenje je samo vrh ledenog brega, dok pod vodom ostaje ogromna masa „nesvesnih“, što ovde znači: mračnih, iracionalnih, nediskurzivnih, elementarnih, pretkulturnih itd. nagonskih sila koje iza leđa ovladavaju čovekovim svesnim ja. Ovi nagoni trebalo bi da budu u svom jezgru „seksualni“.

pri čemu je „seksualnost” implicitno poimana kao elementarna prirodna snaga koju treba, u interesu kulture, sublimirati, ugušiti, savladati. Međutim, „priroda traži svoje” i ugušeni nagoni se posle odražavaju u omaškama, snovima, neurozama i sličnom; stoga, ove pojave treba „tumačiti”, pronalaziti za njih „ključ”: govor snova je govor simbola; za pojedine elemente i celinu snova treba pronaći skriveno značenje — ako neko sanja voz koji ulazi u tunel, onda je voz simbol za falus, a tunel za vaginu i sl.

Takvo shvatanje može da ima dve suprotne varijante: konzervativnu i revolucionarnu. Možemo da tvrdimo da je „gušenje”, odricanje od zadovoljavanja prirodnih nagona neophodan uslov kulture, da ovo gušenje možemo samo ublažiti, zameniti iracionalno, nesvesno gušenje svesnim odricanjem; ili pak naglašavamo da je reč samo o rezultatu otuđenog društvenog stanja, istorijski uslovljene represije i da stoga revolucionarna perspektiva treba da sadrži i zahtev za slobodnom seksualnošću koju ne ograničavaju nikakve zabrane.

Put kojim je krenuo Lakan u osnovi je, međutim, drukčiji: Lakan dovodi u pitanje samo osnovno shvatanje nesvesnog koje je zajedničko i jednoj i drugoj varijanti. Njegova intencija pri tom nije nekakva revizija, ispravka, produblјivanje Frojda, već naprotiv — kao što sam kaže — „vraćanje Frojdu”: vraćanje istini Frojdovog otkrića, onoj njenoj osnovnoj dimenziji koje se u samom trenutku otkrića uplašio već Frojd i koja je bila izgubljena u kasnijem razvoju psihoanalitičke teorije i prakse. Koja je ta neprijatna istina? Da navedemo odlomak iz *Četiri osnovna koncepta psihoanalize*:

„Frojdovo nesvesno nipošto nije romantično nesvesno uobraziljskog stvaralaštva. To nije mesto noćnih božanstava... Svemu tome nesvesnome što je uvek manje ili više priređeno nekoj opskurnoj volji koja bi trebalo da bude prvobitna, nečemu što bi trebalo da predstoji svesti, Frojd suprotstavlja otkriće da na nivou nesvesnog postoji nešto što je u svim tačkama homologno sa onim što se zbiva na nivou subjekta — to nešto govori i deluje isto toliko vešto kao svesni nivo koji time gubi upravo ono što je izgledalo kao njegova privilegija. Dobro znam kakve otpore još uvek pobuđuje ovo jednostavno zapažanje koje se ipak može osetiti u najbeznačajnijem Frojdovom tekstu. O tome pročitajte onaj odeljak glave VII *Tumačenja snova* koja nosi naziv *Zaborav u snovima*; Frojd se u tom smislu sve vreme poziva na igre označavaoca.”

Nesvesno je — kao što Lakan bezbroj puta ponavlja — „strukturisano kao govor”. Nesvesno nije nekakav dublji, preddiskurzivni smisao koji se može adekvatno shvatiti samo nepo-

srednom intuicijom i koji jezički medijum svojom diskurzivnom artikulacijom uvek izdaje, izopači — nesvesno nije „duh bez slova”, duh koji bi slovo uvek izdalo, nesvesno je naprotiv, „slovo bez duha”, označavalac bez označenog, govorni lanac bez težine značenja, besmisleni splet označivača. Nesvesno nije unutar — kao neizreciva dubina koja bi bežala svesnome ja —, nesvesno je spolja, osnovna dimenzija nesvesnog je sam red Simbolnog koliko taj red transcendiraju subjekt, koliko subjekt nikada ne može ovladati njime, koliko je reč koja bi trebalo da bude subjektova, uvek upregnuta u neku jezičku mrežu i zato subjekat *a priori* ne može ovladati, „uračunati” efekte svoje vlastite reči. Samim tim što je red Simbolnog decentralizovan u odnosu na subjekat, subjekat uvek kazuje nešto drugo, nešto više ili nešto manje u odnosu na ono što je hteo da kaže.

Sve ove izjave ostaju, naravno, načelne, programatske prirode. Da pokušamo stoga da ih bar donekle razjasnimo uz konkretan primer. Uzmimo manje poznate snove jedne od Frojdovih pacijentkinja koje Frojd navodi u *Tumačenju snova*:

„Njen muž pita: Zar nije već potrebno da se štимуje klavir? Ona: Ne isplati se, ionako ga treba presvući kožom.” Frojdova interpretacija se odvija ovako: „Opet ponavljanje realnog događaja iz prethodnog dana. Njen muž je tako pitao i pacijentkinja je slično odgovorila. Međutim, šta znači činjenica da je sanjala taj događaj? Žena, doduše, priča o klaviru da je to *odvratna kutija* koja daje loš ton, stvar koju je njen muž imao već pre braka i tako dalje, međutim ključ rešenja daju tek reči: Ne isplati se. Ove reči proizlaze iz posete pacijentkinje prethodnog dana svojoj prijateljici. Tamo su joj rekli da skinе džemper, ali je odgovorila rečima: Hvala, ne isplati se, ubrzo treba da odem. Tada mi je palo na pamet da se juče za vreme analize odjednom uhvatila za džemper na kome se otkopčalo dugme, kao da bi htela da kaže: Molim vas, ne gledajte tamo, *ne isplati se*. Tako se *kutija* (Kasten) dopunjuje u grudi (Brustkasten) i tumačenje snova nas vodi neposredno u vreme njenog fizičkog razvoja kada je otpočelo njeno nezadovoljstvo telesnim oblinama”.

Kako ovde postupa Frojd? On nas, pre svega, nigde ne dovodi ako celinu snova ili njihove pojedinačne elemente uzimamo kao „simbole” u običnom značenju i onda tražimo njihovo „dublje značenje”. Frojd se uopšte ne zapita: šta znači klavir, šta znači koža, šta znači štímovanje, šta znači čitav prizor koji se odigrava u snovima? Težina značenja snova ne samo što

ne daje ključ za njihovo tumačenje, već je njena funkcija upravo u tome da nas sprečava da protumačimo smisao snova; drugim rečima, nivo značenja kao takav nalazi se u službi cenzure. Snovi nisu znak, odnosno znaci kojima treba pronaći „dublje značenje”, već je upravo značenje — površinsko ili „dublje” — ono koje treba tako reći staviti u zagradu. Kako, dakle, postupa Frojd? On se ne interesuje za značenje, već izoluje pojedinačne elemente snova i uz njih pokreće kod pacijentkinje „slobodne asocijacije”. A ove „asocijacije” — u tome je odlučujuća dimenzija koju naglašava Lakan — ne odvijaju se na nivou srodnih značenja, već treba onu vezu koja spaja različite asociirane momente tražiti na nivou bez-smisalnog materijala govora, na nivou označivača bez označenog, bez značenja. Jasnije rečeno: imamo dva diskursa, dva označavajuća lanca, površinski — „Ne isplati se štimovati klavir” — i ugušeni, potisnuti u nesvesno: „Ne isplati se pogledati grudi”; „most”, „kratak spoj” između njih jeste sintagma „ne isplati se” koja je oba puta uključena u drugi smisljeni sklop. Tek preko ovog „ključa” legitimise se eventualna „simbolika” snova, na primer to da „klavir” znači „grudi”, a što je — kao što smo videli — ponovo potkrepljeno igrom reči.

Na osnovu ovog primera postaje jasno šta misli Frojd kada kaže da snove treba rešavati kao rebus. Kako, naime, rešavamo rebus? Pred sobom imamo naslikane različite predmete, na primer sto, uz njega kartu Amerike, vočku itd.; ako uzmemo sve to kao jedinstvenu sliku, ne dolazimo ni do čega, stvar je očigledno „besmislena” (ovu besmislenost koja je kod rebusa očigledna snovi maskiraju takozvanom „sekundarnom obradom”); ako tražimo „dublje, skriveno značenje” nacrtanih slika isto tako ne dolazimo do rešenja; jedini put je da nacrtane predmete zamenimo rečima koje označavaju ove predmete, a onda tako dobijene reči spojimo u nov lanac reči čije značenje — rešenje rebusa — ni u čemu nije povezano sa prethodnim, početnim značenjem (isto kao što ni između „ne isplati se štimovati klavir” i „ne isplati se pogledati grudi” ne postoji nikakva unutrašnja smisljena veza).

Time smo već predočili ključnu distinkciju koju uvodi Lakan, distinkciju između Imaginarnog i Simbolnog: Imaginarno je — ako se i dalje koristimo primerom rebusa — sve živo obojeno bogatstvo naslikanog, lepo izrađen sto, detaljna geografska karta, sočno voće sa svim nijansama značenja koje nam se asociiraju uz ove predmete; funkcija čitavog tog bogatstva je samo u tome da nas zaslepljuje svojom ugušenom istinom. Do ove ugušene istine dolazimo na taj način što „stavljamo u zagradu” sve ovo bogatstvo Imaginarnog, što se ograničavamo samo na Simbolno, na označavajući lanac

reči, i na tom nivou, preko označavajućih „asocijacija” prodiremo do „rešenja rebusa”. Ugušena, nesvesna istina prema tome nije nikakva intuitivna, preddiskurzivna činjenica, već neki ugušeni označavajući lanac, u slučaju rebusa rešenje rebusa, a u slučaju naših snova lanac „ne isplati se pogledati grudi”. Značenje nije ugušeno, funkcija značenja je — kao što smo videli — naprotiv tačno u tome da nas zaslepljuje ugušenom istinom.

Taj rezultat, međutim, još nije dovoljan jer ostavlja otvorena vrata opskurantističkom „traženju poslednje reči”, nekog pra-ugušenog označavajućeg lanca koji bi se u sebi zgusnuo „istinu” subjekta, otprilike kao mistični slogovi u kabali. (U ovu zamku uhvatio se, na primer, Lakanov učenik Serž Lekler). Treba, dakle, učiniti još korak dalje i uvesti razlikovanje između Simbolnog i Realnog. Na prvi pogled ovo razlikovanje je sasvim jasno: simbolno je sam govor, jezički znaci, dok u realno spadaju vanjezički predmeti na koje se odnosi govor. Međutim, prema Lakanu ova najsvakidašnja „spoljna realnost” već je nešto Imaginarno, svakako ne u značenju da je nešto samo izmišljeno, već tako što nam se uvek javlja kao smisaona, smisaono opterećena, kao slike u rebusu. Drugim rečima, ovom „realnošću” — kao bogatstvom slika u rebusu — već ovladava skriveni zakon Simbolnog, ugušeni označavajući lanac, dok je Realno upravo ono što se ne može simbolizovati, traumatički elemenat koji je kao strano telo u označavajućoj mreži. Realno je stravična praznina koja zjapi usred Simbolnog i oko koje se strukturiše Simbolno.

Da pokušamo to donekle da objasnimo pomoću polne razlike; za Lakana je, naime, upravo polna razlika takvo Realno. Polna razlika je za čoveka traumatska činjenica koja se ne može simbolizovati, koju čovek uzalud pokušava simbolno interpretirati, shvatiti kao razliku dveju suprotnosti koje bi trebalo da se dopunjuju u skladnu celinu, kao razliku dveju vrsta opšteg roda, kao razliku aktivnog i pasivnog, forme i materije — svi ovi pokušaji su na poslednjoj instanci samo promašeni pokušaji naknadne interpretacije traumatskog delovanja razlike. Ova dimenzija u osnovi opredeljuje ljudsku seksualnost koja je — time što je čovek *animal symbolicum* biće govora — skroz na skroz osuđena na neuspeh, obavezna dimenziji nedostatka, promašaja. Kod čoveka nije reč o nekakvoj zdravoj, prirodnoj seksualnosti koja bi naknadno doživela gušenje u ime kulture, već je naprotiv seksualnost kao takva nešto promašeno, perverzno, ako se već hoće: neprirodno.

Simbolno se, dakle, artikuliše oko neke praznine koja najavljuje dimenziju „realnog” kao „nemogućeg”, dok je „značenje” ono što naknadno

„tka”, popunjava ovu prazninu. Otud se objašnjava neka nejasnost, odnosno neodmišljenost koja se drži naše dedukcije razlike između Simbolnog i Imaginarnog i koja bi mogla da pokrene „hermeneutički” nesporazum: „ugušeno saopštenje” razmatranih snova bilo bi „ne isplati se pogledati grudi”; ali, iako je tačno da je jedina veza između „manifestnog sadržaja” i „latentne misli” označivač u svojoj autonomiji — sintagma „ne isplati se” uz koju treba staviti u zagradu njen svagdašnji smisaoni horizont — zar nije ugušeno „saopštenje” kojeg smo se dokopali interpretacijom *opet neko značenje*, naime to da „se ne isplati pogledati grudi”? Šta onda treba da znači naglašavanje da je nesvesno označavalac, a ne označeni, ne „skriveno značenje”?

Da pokušamo raščistiti ovo pitanje na taj način što ćemo poći od neke osnovne homologije između Marksovog i Frojdovog *postupka*, od homologije koju po pravilu previđaju takozvani „frojdomarksistički” pokušaji: kako kod Marksa, tako je i kod Frojda reč o tome da izbegnemo fetiš „sadržaja” — „tajnu” koju treba da otkrije analiza, nije sadržaj koji bi bio sakriven od oblika, već sam oblik: tajna „robne forme” nalazi se — kao tajna „forme snova” — u *samoj toj formi*.

Frojdu se često prebacuje „panseksualizam” u interpretaciji snova. Ejsenk (H. J. Eysenck) je pokušao da pobije ovaj Frojdiv hipotetički „panseksualizam” njegovom vlastitom praksom: ukazao je na činjenicu da bi želja koja se izražava u snovima po Frojdu trebalo da bude po pravilu nesvesna i seksualna, što, međutim, ne pobija samo većina vlastitih Frojdivih primera, već čak Frojdiv uvodni primer, primer snova *par excellence*, primer koji sam Frojd odabira kao najčistiji kako bi na osnovu njega pokazao logiku svog tumačenja snova, primer snova o „Irminoj injekciji”: želja koja se izražava u tim snovima (Frojdm hoće da se oslobodi krivice za neuspeh u lečenju Irme) nije ni nesvesna — Frojda je taj problem itekako svesno mučio — ni seksualna. Pa ipak: kod ovakvih prebacivanja reč je o meshvatanju odnosa između *latentnog* i *manifestnog* sadržaja snova.

Latentna „misao snova” *nije u sebi ništa „nesvesno”*, ona je potpuno „normalna” misao oblikovana u sintaksi „predsvenog/svesnog”. Ova misao je — zbog određenih razloga (odmah ćemo videti kojih) — potisnuta iz svesti, uvučena u nesvesno, tj. podvrgnuta zakonitostima „primarnog procesa”, prevedena u „govor nesvesnog”; odnos između latentnog i manifestnog sadržaja snova jeste odnos između „normalne”/predsvesne-svesne misli i njenog prevoda na „rebus”, „slikovni govor” nesvesnog. Tu je, dakle, osnovni nesporazum: ako „tajnu snova” traži-

mo u njihovom latentnom sadržaju, svakako ćemo se razočarati, jer ćemo naići samo na neku potpuno „normalnu” misao u kojoj nema ničeg „nesvesnog” i koja gotovo u većini slučajeva nije i seksualne prirode. „Nesvesno” nije „skriveni sadržaj” koji izražavaju snovi svojim govorom, „nesvesno” je sama ova forma govora snova na koju je prevedena ugušena „normalna” misao. Da navedemo ključno mesto iz Frojda:

„Jednom, ranije, za mene je bilo posebno teško navići čitaoce na razlikovanje između manifestnog sadržaja i latentnih misli snova... A kada su se barem analitičari pomirili s tim da manifestne snove treba zameniti smislom koji smo pronašli tumačenjem, mnogi od njih počinili su grešku i uhvatili se u zbrku u kojoj su isto tako uporno i ostajali. Oni suštinu snova traže u tom latentnom sadržaju, a pri tom previđaju razliku između latentnih misli snova i rada snova. Snovi u suštini nisu ništa drugo do posebna forma našeg mišljenja koju omogućavaju posebni uslovi spavanja. Tu formu stvara rad snova i rad snova je ono bitno za snove — objašnjenje njihove posebne prirode.” (Traumdeutung, gl. 6).

Ovde ukazujem na *dvostепенost* Frojdovog postupka: prvo treba razbiti predstavu da su snovi jednostavna besmislena zbrka uslovljena fiziološkim procesima za vreme spavanja i sl., tj. prvo treba učiniti „hermeneutički” korak, shvatiti snove kao nešto što prenosi skriveni smisao, ugušeno saopštenje; posle toga treba učiniti odskok iz ove zaslepljenosti „sadržajem”, „skrivenim jezgrom”, „ugušenim smislom” u samu *formu* koju proizvodi rad snova, obrada latentne misli sa njenim uključivanjem u „primarni proces”. Time je već dat odgovor na pitanje koja je onda ona seksualna i nesvesna želja koja ovladava snovima: neka „normalna” misao nije uvučena u nesvesno jednostavno zbog svoje „neprijatnosti” za našu svest, već zato što je došlo do „kratkog spoja” između nje i neke druge, već ugušene-nesvesne želje: „Određeni normalni redosled misli podvrgnut je anormalnom razmatranju (kao na primer snovima ili hysteriji) jedino ako se u taj redosled prenese neka nesvesna želja koja proizlazi iz detinjstva i nalazi se u stanju ugušenosti.” (Ibid.) Ova nesvesna-seksualna želja, međutim, nema svoj „normalni” original u sintaksi predsvesnog/svesnog, ona je „izvorno” ugušena, promašena, njeno mesto su samo mehanizmi „primarnog procesa”. Možda bi se pri tom moglo primeniti istorijsko-materijalističko razlikovanje između neposredne dominante i determinante u poslednjoj instanci: neposredna dominantna snova je njihova „latentna misao”, njihov „skriveni smisao”, međutim, sama ta misao je uvek već „nad-određena” determinantom u poslednjoj instanci nesvesnom seksualnom željom. I kao što u istorijskom materijalizmu „determinanta

u poslednjoj instanci" nije neko pra-skriveno jezgro za neposrednu dominantu, već je moment koji određuje sam splet različitih određenosti, koji određuje šta će odigrati dominantnu ulogu, tako i nesvesna želja nije „još skriveniji smisao", već jedino samo strukturirajuće „načelo" preplitanja različitih misli, „načelo" njihove prerade sa „radom snova".

Značajnija je, međutim, činjenica da i u Marksovoj analizi „tajne vrednosti forme" nalazimo istu dvostepenost: prvo je reč o tome da se dokopamo „tajne" vrednosti roba koja se nalazi u određenju vrednosne veličine posredstvom radnog vremena; taj korak razbija privid slučajnosti, to je osnovni „hermeneutički" korak analize vrednosne forme, korak ka „smislu" koji se nalazi iza ove forme, koji se izražava u toj formi:

„Utvrđivanje vrednosne veličine pomoću radnog vremena jeste tajna koja se krije ispod kretanja relativnih robnih vrednosti koje se pojavljuje. Otkriće ove tajne otklanja privid samo slučajnog određivanja vrednosnih veličina robnih produkata..." (Kapital I).

Taj korak, međutim, nije dovoljan: izvršila ga je već klasna građanska politička ekonomija koja je ostala na tom nivou fetišističke zaslepljenosti „skrivenom suštinom" koju interesuje samo „skriveni sadržaj" za robni oblik; upravo zato ona ne može da objasni „tajnu robnog oblika", tj. uprkos objašnjenju „tajne veličine vrednosti" roba zadržava za nju nešto zagonetno (kao što i snovi uprkos prodoru do latentne misli i dalje ostaju nešto tajanstveno). Treba, dakle, učiniti naredni korak, analizirati genezu same robne forme, odgovoriti ne samo na pitanje koja se skrivena suština izražava u robnoj formi, tj. ne samo reducirati formu na suštinu, već ispitati proces (homologan „radu snova") prema kome suština preuzima upravo ovakvu formu, jer — kao što kaže Marks na istom mestu — „Odakle prema tome izvire zagonetni karakter proizvoda rada čim poprimi formu robe? Očigledno iz same ove forme." A to je korak koji građanska politička ekonomija nikada nije učinila:

„Politička ekonomija je, doduše, analizirala vrednost i veličinu vrednosti, iako nepotpuno, i otkrila je sadržaj koji je skriven u tim oblicima. Nikada, međutim, nije postavila pitanje zašto taj sadržaj poprima takav oblik, zašto se, dakle, rad prikazuje u vrednosti i merilo rada sa svojim vremenskim trajanjem u veličini vrednosti proizvoda rada." (ibid.)

Ali, da se vratimo Frojdu: na osnovu upravo uspostavljene razlike između „jezgra" snova („latentne misli") do čega dolazimo analizom „manifestnog sadržaja snova" i između nesves-

no-polne želje objašnjava se pomenuta nejasnost, odnosno nedokučenost naše dedukcije razlike između Imaginarnog i Simbolnog: „latentna misao” snova je naravno ugušeno, potisnuto značenje, tačnije: značenje ugušenog, „prerađenog” označavajućeg lanca, ali *sama nesvesna želja NIJE* takva da bi joj se moglo odrediti značenje, njeno jedino mesto su — kao što smo upravo videli — mehanizmi označivača, tj. *ova* želja se „lepi” za snove tek kroz *formu* snova, kroz postupke „rada snova” kojima je podvrgnuta „latentna misao”, postupke kojima se „latentna misao” prevodi na „manifestni sadržaj” (označavajuće mehanizme premeštanja, zgušnjavanja itd.), dakle, u sam *razmak* između njih. U tome je osnovni paradoks snova: nesvesna želja koja bi trebalo da bude ono „najskrivenije”, u snovima se artikuliše upravo kroz ono što je posledica *prikriivanja* „jezgra” snova, njihove „latentne misli”.

Za Lakana je, prema tome, ključna „razsredištenost” reda označavaoca s obzirom na „intenciju značenja” subjekta; ovu „razsredištenost”, činjenicu da je subjekt *konstitutivno* „rascepljen” i podvrgnut određenom heteronomnom redu, u tako reći čistom obliku predstavlja *nad-ja* („super-ego”) kao instanca nekog besmislenog, traumatičnog imperativa.

Termin „super-ego” već je prešao iz psihoanalitičke teorije u svakodnevnu upotrebu i koristi se kao sinonim za ono što inače nazivamo „interiorizovanim vrednosnim sistemom”: sistemom vrednosti i normi kojima se subjekat ne pokorava samo kao nekakvom eksternom pravilu, već oseća njihovu prinudu kao „unutrašnju” — „super-ego” bi dakle bio moralni Zakon koji nas drži „iznutra”: čuveni „unutarnji glas” kome ne možemo da se suprotstavimo, kome ne možemo da pobjegnemo... Karakteristično je, međutim, da se u toj recepciji koja je prešla u opštu upotrebu gube pojedine „neprijatne” crte koje je Frojd naglasio kao nužni, konstitutivni sastavni deo superega: njegovu „unutrašnju prinudu” prati svojstvena bezbrižnost, „neutralnost”, kruta, nedijalektizovana, „slepa”, mehanička upornost koje se ne tiču konkretni problemi subjekta na koga se odnosi — „neutralnost” koja kao takva ima pečat zloradosti, krvoločnosti i čak svojstvene obscečnosti: super-ego „hoće svoje” bez obzira na to koliko će to koštati subjekat, on je kao poverilac koji traži od dužnika — od ega — da ovaj podmiri dug i pri tom pakosno posmatra teškoće u koje dolazi ego zbog tog zahteva.

Omiljen trik analitičkih revizionista jeste da pokušavaju da izbegnu taj čorsokak razlikovanjem „dobrog” i „lošeg” super-ega: oni govore, na primer, o „pravednom”, „blagonaklonom”, „konstruktivnom” super-egu koji nas kao „unutrašnji

vodič" vodi ka stvaralačkom razvoju ličnosti, ka neprestanom samoprevazilaženju, i o „okrutnom“, „besmislenom“ super-egu koji nas svojim krutim, nemogućim, neostvarljivim zahtevima vodi do samouništenja, koji nas baca u *circulus vitiosus* krivice, koji utoliko više pritiskuje ukoliko subjekat uopšte ne zna za šta je u stvari kriv... Ovo razlikovanje „dobrog“ i „lošeg“ super-ega prošireno je, pre svega, u obliku (ontogenetske i filogenetske) teleološke normativnosti: kako kod pojedinca, tako i kod ljudskog društva razvoj bi trebalo da se odvija od „lošeg“ super-ega (od zabrana, naredbi koje su „sakralizovane“, racionalno neosnovane, koje nastupaju kao „iracionalna“, traumatizujuća datost) ka „dobrom“ super-egu (normama za koje se subjekat opredeljuje na osnovu slobodnog racionalnog razmišljanja) — ovakvu teleološku normativnost nalazimo, na primer, kod Habermasa, ali treba pomenuti da je ovu normativnost već pre Habermasa, unutar same „kritičke teorije društva“ oštro kritikovao Adorno koji se podsmehuje ideji „blagonaklonog“ super-ega kao ideološkoj fikciji.

Ali i ovo ideološko, mistificirajuće razlikovanje između „dobrog“ i „lošeg“ super-ega može da nas dovede do suštine ako je do kraja sagledamo, znači, ako pri tom postavimo pitanje koje pristalice ovog razlikovanja, zaslepljeni njegovom očiglednošću, zaboravljaju da postave. Ako, naime — kao što to čine analitički revizionisti — razlikujemo „dobar“ i „loš“ super-ego s obzirom na njegovu „funktionalnost“ u okviru (naravno, ideološki otuđenog „zdravlja“, „normalnosti“ individue, i kažemo da je „dobar“ super-ego onaj koji nam omogućava da postignemo optimalnu unutrašnju ravnotežu, optimalni razvoj stvaralačkih potencijala, optimalnu usaglašenost sa društvenom sredinom ili bilo kako da definišemo pojam „zdravlja“, da je, dakle, „dobar“ super-ego onaj koji svojim „blagonaklonim“, dobronameranim, iako ponekad čvrstim pritiskom postiže da realizujemo svoju humanu misiju, dok nas „loš“ super-ego svojim sadističkim pritiskom dovodi do potpuno „nefunkcionalnog“ ponašanja, tako da se, na primer, tamo gde bismo morali odlučno postupati gubimo u mazohističkom samooptuživanju i samoponižavanju — ako tako razlikujemo između „dobrog“ i „lošeg“ super-ega, ostaje otvoreno pitanje zašto subjekat uopšte *pristaje* na „loš“ super-ego, znači, kako uopšte dolazi do toga da subjekat „interiorizuje“ normativni sistem koji „pritiska“ na njega neumitnom snagom, a upravo kao takav potpuno je „nefunkcionalan“.

Analitički revizionisti se na tom mestu po pravilu pozivaju na potrebu kolektivnog preživljenja (u kritičkoj teoriji društva ovaj tip odgovora ponovo nalazimo kod Habermasa): Na nižim stepenima razvoja ljudsko društvo, društvena zajednica može da preživi jedino na taj način da od pojedinaca iznudi odricanja koja se sa stanovišta

samih tih, pojedinaca ne mogu „racionalno” ob-razložiti; a kada društvo dostigne zadovoljavajući stepen razvoja — odnosno danas ga je već dosti-glo — „iracionalne”, „traumatske” zabrane mo-žemo postepeno da zamenimo racionalnim odri-canjima u interesu zajednice: subjekti su, s jed-ne strane, dostigli zadovoljavajući stepen zrelosti i samosavladavanja, a sa druge strane zbog raz-voja proizvodnih snaga ni stepen odricanja nije više tako oštar; ako „iracionalna”, „sakralizova-na” zabrana, naredba, norma i dalje ostaje, de-šava se to zbog snage tradicije, navika, vaspita-nja — a zadatak „kritike ideologije” jeste da ove nasledene ideološke norme zamenjuje racional-nim uvidom i svesnim samosavlađivanjem. — Nedostatak ovakvih odgovora jeste da iza leđa, krišom „zamenjuje perspektivu”: na pitanje kako individue „interiorizuju” iracionalne, traumatske norme odgovaraju širim društvenim interesima — otvoreno ostaje ključno pitanje: *na koji način društvo to postiže kod individua*, tj. zašto su in-dividue, iako im taj „širi društveni interes” nije racionalno očigledan, spremne da se ovim nor-mama ne samo spolja pokoravaju, već ih čak „interiorizuju.”

Lakan ide ovde nekim drugim putem: osnovna mu je samo polazna činjenica da je super-ego tip Zakona koji subjekat doživljava kao „nera-zumljivi”, „traumatizujuć”, „racionalno neosno-van”, „besmislen”: kao naredbu koja doslovce „nema nikakvog smisla”, sa kojom se suočimo pred nekakvom jezivom provalijom: zašto je uopšte došlo do toga? Odakle ova naredba? Zašto se to zahteva od nas? Super-ego je u tom zna-čenju stvarno „loš”, on je čak *samo* *zlo*, ono pra-vo neosnovano, neizmerljivo zlo kada o nekome kažemo da „čini to iz čiste pakosti jer nema od toga nikakvu korist”, bezrazložno zlo koje je ve-oma lepo opisao Šeling. Njegov model je, narav-no, poznata priča o žabi i škorpiji koja je usred potoka ubode iako će i sama da utone jer „je takve prirode” — — — Šta, dakle, hoće, šta zah-teva od nas super-ego sa tom svojom „besmisle-nom” naredbom? U Lakanova prva tri *Seminara*, gde je inače lepo razvijen momenat superega kao traumatskog, „neshvaćenog” zakona, besmislene zabrane, koji nas svojom bezrazložnom datošću drži kao ureknute, u ta tri *Seminara* još ne na-lazimo odgovor, i to zato što Lakan u toj etapi još nije razvio osnovne dimenzije „realnog”. Od-govor je dat kasnije, na primer u XX seminaru *Encore*, već na drugoj stranici prvog poglavlja, *O užitku*: super-ego „šokira”, omađija svojom bez-razložnošću, „iracionalnošću”, time što njegova naredba *ničemu ne služi* — a upravo to je jedina moguća definicija *užitka*: „Šta je užitak? Svodi se na to da je on samo neka negativna instanca. Užitak je ono što ničemu ne služi.” Time se, me-đutim, i objašnjava šta naređuje superego, koji je poziv koji superego šalje subjektu, šta je ono što tako omađija, „fiksira” subjekat u superegu

da ga istrigne dijalektizaciji: „Ništa nas ne tera na uživanje osim super-ega. Super-ego je imperativ užitka — *Uživaj!*”.

Taj imperativ užitka je, dakle, odgovor na pitanje zašto se subjekti pokoravaju „besmislenom”, „nefunkcionalnom” superegu, superegu koji subjektu nalaže postupke koji sabotiraju njegovu uspješno uključivanje u socijalnu zajednicu. U tom značenju superego je „unutrašnji saboter”: kada se, recimo, nalazimo neposredno pred tim, na tome da uspješno obavimo neki zadatak koji nam donosi narcističko zadovoljstvo, zadovoljstvo zbog društvenog priznanja, zadovoljstvo koje nam pruža činjenica što ugađamo zahtevu Ideal-Ega, „tačke sa koje me Drugi vidi u obliku u kome mi se sviđa da me vidi” (Lakan) — upravo u tom trenutku nas neka „iracionalna prinuda” (Edgar Allan Poe bi je nazvao *the imp of the perverse*) navede na to da otkazemo, da „bez razloga”, „samo onako”, „iz čistog užitka” organizujemo sebi neuspeh našeg činjenja. Ovde je na delu ključna razlika između ugodnosti, zadovoljstva (*le plaisir*) i užitka (*la jouissance*): „žrtva”, „dužnost” kojom ugađamo Idealu-Ega pruža nam ugodnost, a superego naređuje užitak. *Ugodnost* nastupa kada „obavimo svoju dužnost” i tako zadovoljimo Ideal-Ega, postizemo da nas Drugi vidi „u obliku u kome mi se sviđa da me vidi” — ugodnost je, dakle, narcističke prirode, iako je već određena Idealom-Ega kao označivačem u Drugom. *Užitak*, međutim, deluje kao traumatski prodor „realnog” koji ruši, destabilizuje, subvertira, dereguliše, izbacuje iz koloseka psihičku ekonomiju „načela ugodnosti” i njegovog imanentnog prođužetka, „načela realnosti”: njegov javni oblik uvek je „neugodnost”. Ukoliko Ideal-Ego, kada mu ugodimo, pronađe narcističku ugodnost, a superego nalaže užitak, mogli bismo da kažemo da je Ideal-Ego ona padina instance Zakona koji vodi ka Imaginarnom, a superego ona padina koja vodi ka Realnom.

Sve su to, naravno, *lieux communs* lacanovske teorije; ovde smo ih navodili samo zato da bismo uz njih osetili kako treba dodati samo jednu reč, pa da sve ove oznake odjednom čitamo na nov način — *birokratija*. Zar se, naime, birokratija — ovde govorimo o birokratiji s obzirom na to kako ona nastupa u subjektivnoj libidinalnoj ekonomiji — zar se birokratija ne prikazuje baš kao ogroman, u osnovi disfunkcionalan, deregulišući aparat, predimenzionirana jezička mašina uhvaćena u mehaničko kruženje besmislenog rituala koji svojom ravnodušnom i bezobzirnom „neutralnošću” briše, desubjektivniše individuu koja se zapliće u njenu mrežu; mašina koja automatski ide svojim putem, koja „ide sama od sebe” kao da je poludela, bez obzira na subjektivne intencije, želje, potrebe koje bi trebalo da je prožimaju? I zar nisu jedini način kako se ova automatska mašina „subjektivniše” samo trenuci

kada nam sama njena bezbrižna i bezobzirna „neutralnost” počinje delovati kao pakosna, cinična, obscena? U literaturi češće nailazimo na teskobnu, *unheimliche* fantazmu mašinerije, uređaja koji „poludi”, kida i poslednju pupčanu vrpcu kojom je vezan za subjektivnost i „vrti se dalje sam po sebi” — taj automatski uređaj koji „poludi” jer mu nedostaje „tačka iznad i” koja bi ga subjektivisala, oduzela mu karakter stravične „neutralnosti”, to je fantazmatska slika birokratije, označavajuće baterije „znanja” (S₂ — kao što to beleži Lakan) kojoj nedostaje tačka subjektivacije (S₁).

Gde je tu užitek, imperativ užitka? Obratimo se literaturi, piscu koji je tako reći u čistom obliku predstavio birokratiju kao super-ego, Francu Kafki. Već nam na prvi pogled pada u oči ono što Lakan imenuje „neutralité malfaisante”, pakosna neutralnost birokratske instance sa kojom je suočen „junak” Kafkinih dela i koju lepo iznosi zatvorski kapelan na kraju razgovora sa Jozefom K. u glavi IX *Procesa*” „Ja, dakle, pripadam sudu”, reče svećenik. 'Zašto bih onda hteo nešto od tebe. Sud neće ništa od tebe. On te prima kad dođeš i pušta kad odlaziš.' I kako u toj bezbrižnosti, neutralnosti, u tome da vlast „ništa neće od tebe”, može da se previdi šta ti vlast upravo time nalaže, pred koji zahtev te time postavlja: *ništa neću — uživaj!* Kao da polazna situacija oba Kafkina velika romana, *Procesa* i *Zamka* — zov, poziv neke nadređene instance (suda, zamka) subjektu — nije upravo suočenje subjekta sa zakonom koji „naređuje: Uživaj (*Jouis!*) na što subjekat može da odgovori samo nekim: Slušam (*J'ouïs*), gde je užitek samo napola čujan” (Lakan). Superego nam blokira užitek mnogo efikasnije od „normalnog” Zakona koji ga zabranjuje: super-ego, „poludeli” Zakon, direktno ga nagrađuje i time zbunjuje subjekat koji pogrešno čuje taj imperativ užitka, shvati kao simboli „zadatak”, „misiju”, i tako počinj grešku. I stvarno, zar nije zbrka, začuđenost nerazumevanje kojima subjekat prihvata poziv ove instance birokratskog superega upravo izraz toga da prečuje, pogrešno shvati imperativ užitka, zov „Uživaj!” koji prodire kroz sve pore „neutralne” površine tog zakona? Svedočanstva *obscenog* karaktera ove nadređene instance, „ludog” zakona koji poziva subjekat, rasuta su u čitavom Kafkinom delu. U samom *Procesu* Jozef K. se po danu ušunja u praznu salu suda, poprište noćnih saslušavanja, i uspeva da na brzinu pregleda debele knjige naučnog izgleda koje sudije čitaju za vreme postupka. Šta nalazi u njima?

„K. otvori najgornju knjigu i ugleda nepristojnu sliku. Čovek i žena sedeli su goli na nekoj sofi, bestidna namera crtača bila je jasna... K. nije listao dalje, nego još samo otvori naslovnu stranu druge knjige; bio je to roman sa naslovom: 'Pat-

nje koje je Greta morala podnositi od svoga muža Hansa”.

Na isto nailazimo i u *Zamku*: Kada zemljomer K. koji uzalud pokušava da telefonira u dvorac za trenutak neočekivano uspeva da se uključi u mrežu dvorca čuje sa druge strane samo nerazumljivo obsceno šaputanje... Nije čudno ako onda učitelj iz sela ispod dvorca, kada se K. raspituje za detalje u vezi sa dvorcem, nelagodno pogleda decu pored sebe i odgovara: „Kako samo možete o tome da govorite pred nevinom decom!”...

Ako, dakle, tražimo takozvanu „socijalnu bazu” koja bi trebalo da se „ogleda” u Kafkinom delu, onda treba da kažemo da taj „kafkijanski univerzum” gde zakon deluje kao ne-dijalektizovani, „ludi” imperativ, „odražava” upravo prelazak liberalnog građanskog društva u post-liberalno „totalitarno” društvo u kome dominira birokratija. Osnovna činjenica takozvanog „totalitarizma” bila bi u tome da *socijalni Zakon počinje da deluje kao superego*: Zakon više nije onaj koji „zabranjuje” i na osnovu ove zabrane otvara, podržava i garantuje polje koegzistencije „slobodnih” građanskih subjekata, polje njihovih raznovrsnih zadovoljstava, već zakon „poludi” i počinje neposredno da naređuje uživanje: tačka preokreta na kojoj se dozvoljena sloboda-uživanja preokreće u *obavezno* uživanje...

Zbog toga je Kafka mogao da kaže da je birokratija „bliža izvornoj ljudskoj prirodi od bilo koje druge socijalne institucije” (pismo Oskaru Baumu, juna 1922): šta je ova „izvorna ljudska priroda” ako ne činjenica da je čovek od samog početka „biće govora”, „parlêtre”, kao što kaže Lakan? I šta je superego — način delovanja birokratskog znanja — ako ne ono što u čistom obliku prezentuje označivač kao uzrok subjektive podele, rascepa, znači intervencija označivača kao besmislenog, deregulišućeg reda koji sebi podvrgava subjekat?

Tu, dakle, treba tražiti odgovor na pitanje „istoričnosti” psihoanalize, na pitanje koje istorijsko iskustvo se u njoj artikuliše: istorijska pretpostavka Frojda i Lakanovog „vraćanja Frojdu” su upravo svi oni fenomeni post-liberalnog društva (fašizam, staljinizam) u kojima se lomi ideološka fikcija liberalnog-prosvetljenog subjekta koji je svestan svog interesa i sposoban da deluje u skladu sa njim.

(Prevela sa slovenačkog TATJANA POPOV)